

4. Державин Н.С. История Болгарии. Том 1-4. / Н. С. Державин. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1945-1948. – 808 с.
5. Дриновський збірник: т.4 / [Редкол.: гол. ред. Сергій Юрійович Страшнюк; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Асоціація випускників, викладачів і друзів ХНУ ім. В.Н. Каразіна]. – Х.; Софія: Академічне видавництво ім. Марина Дринова, 2011. – 611 с.
6. Макарова И. Ф. Болгарский народ в XV–XVIII вв. / И. Ф. Макарова. – М., 2005. – с.192.
7. Матвеев Г.Ф. История южных и западных славян: в 2 т.: [учебник] / Г.Ф. Матвеев, З.С. Ненашева. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – Т.1. Средние века и Новое время. – 688 с.
8. Мутафчиева В. Аграрные отношения в Османской империи през XV – XVI вв. / В. Мутафчиева. – София: БАН, 1962. – 716 с.
- (Аграрні відносини в османській імперії в XV - XVI ст.)
9. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. – М.: Наука, 1984. – 301 с.
10. Цветкова Б. А. Паметна битка на народите (Европейскят югоизток и османското завоевание — края на XIV и първата половина на XV в.) / Б.А. Цветкова. – Варна, 1979. – 353 с.
11. Цветкова Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век / Б.А. Цветкова. – София: Наука и изкуство, 1971. – 210 с.
12. Як болгари здобули собі свободу?: монографія / С. Русова; [Електронний ресурс] / [Пер. з рос. Олена Охримович]. – Львів: вид-во т-ва «Просвіта», 1909. – 55 с. – Режим доступу: <http://www.chl.kiev.ua/cgi-bin/sp/part/index.php?razdel=6&page=2>

Ірина Колієва

УДК 141.78

«Нестабільність» ґендерного суб'єкту як ключовий концепт сексуальності у філософії постмодернізму

У статті розглядається концепція «нестабільності» суб'єкта та суб'єктивності у філософії постмодернізму. Концепція нестабільності як складова поліморфного бачення навколишнього світу дозволяє розглядати основоположні філософські та культуральні дискурси з точки зору невизначеності, децентрації та плюралізму реалій дійсності. Дослідження концептуально складних проблем тілесності та сексуальності у постмодерністському дискурсі дозволяють ставити питання як про ґендерну, так і про жіночу суб'єктивність в якості важливої складової філософського дискурсу.

Ключові слова: нестабільність, суб'єкт, постмодернізм, жіноча суб'єктивність, ґендер, сексуальність, «Я», «Інший», плюралізм, ідентичність, бінарні опозиції

The article deals with the concept of "instability" of the subject and subjectivity in postmodern philosophy. The concept of instability as a constituent of the polymorphic view of the environment, being one of the main characteristics of the modern era, enables us to consider the fundamental philosophic and cultural discourses from the point of view of uncertainty, ambiguity and pluralism of reality. The interdisciplinary approach to the methodology of gender studies stipulates the new premises for solving both theoretical and practical issues. The investigations of conceptually complex issues of concepts of body and sexuality in the postmodern discourse make possible to raise the question both of gender and feminine subjectivity as the important constituents of the philosophic discourse of postmodernism.

Key words: instability, subject, postmodernism, feminine subjectivity, gender, sexuality, «I», «Other», pluralism, identity, binary oppositions

Однією з яскравих особливостей сучасної філософії є виникнення і інтенсивний розвиток нових філософських напрямків, таких як ґендерні та інституціональні дослідження, міжкультурна

комунікація, концептуальні дослідження, що відображають нове розуміння світу та загальну атмосферу епохи, яка складається зараз [2].

Як справедливо відмічають дослідники, в основі нової картини світу лежить філософія нестабільності. На їх думку, багатоваріантне бачення світу розкриває перед людством можливість вибору – "вибору, що означає, між іншим, і певну етичну відповідальність" [9].

Нестабільність, в цілому, є однією з головних характеристик постмодерну. З. Бауман пише, що «плинність» виступає головною метафорою для нинішньої стадії сучасної епохи [1, с. 8.]. Розглядаючи природу взаємовідносин культури та особистості, американський соціолог Д. Різан у роботі «Одинокий натовп» чітко вказує на «недостатньо детерміновані» якості поведінки індивіда, що дозволяють розглянути і соціальні порядки, і індивідів як частину перманентної революції [21]. Останнє дає можливість зробити висновок про те, що велика кількість використань концептів гендеру та сексуальності, що спостерігаються у контексті «теперішнього, яке швидко змінюється», по суті, відрізняється від того, що людство знало раніше.

Вітчизняна дослідниця Т.І. Власова, долучаючись до думки провідних теоретиків постмодерну, стверджує, що одним з найбільш важких аспектів обговорення соціальних умов та якостей суб'єктивного досвіду досить суттєвого для розуміння «ситуації постмодерну», виступає плюралізм значень, плюралізм, який добувається із «безлічі голосів», перспектив і, що надзвичайно важливо, плюралізації людського досвіду [3].

У руслі трансформації гендерної суб'єктивності, в цілому, та суб'єктивності жінки, зокрема, у контексті тих змін, які відбуваються у жінці-суб'єкті та об'єкті соціокультурних процесів суспільства «пізнього капіталізму» необхідно підкреслити, що у постмодернізмі сама нормалізація змін стає одним із головних його аспектів. Зміни відбуваються «у речах», у «порядку речей» і як результат – «по всій траєкторії життя індивідуумів» [23]. Як вказують вчені, значне розширення сфери та потужності психічної реальності відбувається при умові значної гетерогенності соціального порядку та плюралізму «зеркальних» образів «Я».

Т.І. Власова звертає увагу на те, що подібні зміни слід розглядати у якості «еволюційного дрейфу» від «парадигматичного» соціального порядку до

«постпарадигматичних» соціальних умов [3]. З'являючись у багатьох формах, навіть найбільш знайомі аспекти соціального життя стають «майданчиками» для конфліктуючих альтернатив [2]. Е. Геллнер в одній із своїх останніх робіт пише: «У стабільному традиційному світі люди мали ідентичності, пов'язані з їх соціальними ролями і підтверджені їх загальним баченням природи та суспільства. Нестабільність та швидка зміна, як у знаннях, так і в суспільстві, позбавили образи «Я» першорядного почуття надійності» [16, с. 182]. Як вірно говорить Т.І. Власова, якщо і домінує якийсь дискурс у постмодернізмі, то це концепт плюралізму [2].

Цікаво відмітити думку З. Баумана про багатогранність «плинного середовища» сучасності, яке формує суб'єктивність у контексті постмодерну. Пошуки ідентичності, як вважає Бауман, це постійні спроби зупинити або сповільнити цей потік, «надати форму безформенному», спроби сховати дивовижну мінливість «під тонкою оболонкою форми». Ідентичності, за Бауманом, «більш схожі на кірку, яка раз по раз застигає на поверхні вулканічної лави. Ідентичність здається фіксованою та твердою лише під час швидкого огляду ззовні» [1, с. 91-92].

У таких умовах підлягають перегляду та зміні ключові поняття гендерного дискурсу, у тому числі і поняття суб'єкту та суб'єктивності. Як відомо, класична модель суб'єктивності, в основі якої лежить поняття раціонального, цілісного і самототожного суб'єкта, виділяє певні гендерні характеристики у структурі самого суб'єкта. Більша частина гендерних відмінностей, які традиційно розглядалися у якості біологічних, виникають в результаті специфіки соціалізації статі, виявляючись соціокультурним конструктором, а не природно-біологічною даністю.

Слід відмітити, що як тільки у західній філософії антропологічна проблематика людської суб'єктивності стає центральною, у філософському мисленні виникає її провідна бінарна опозиція – розум/тіло, де розум асоціюється з такими характеристиками, як духовність, свідомість, раціональність, активність, а тілу приписуються такі характеристики, як чуттєвість, несвідомість, нерациональність, пасивність.

Носієм розуму традиційно виступає категорія чоловічого, в той час як представником тіла виступає категорія

жіночого. Така логіка бінарних опозицій у класичній філософії, в якій чоловіче є суб'єктом, а жіноче – об'єктом, представляє собою концептуальну основу фалогоцентризму як настанови на пріоритет логоцентристського/чоловічого начала над жіночим началом, а також характеризує витіснення феноменів жіночого з реального різноманіття культури.

Бінарні опозиції як продукт раціональності, дискурсивного мислення, логосу стали об'єктом ретельного вивчення структуралізму в різних областях дослідження. Метафізична «епоха логосу» суворо запроваджує свої засади на протиставленні зовнішнього/внутрішнього, знака/об'єкта, чуттєвого/того, що можна досягнути розумом. Для Ж. Дерріда деконструкція знака, що виявилась ключовою, впливає на всі сфери філософського знання. З появою знака не можна говорити про реальність, єдність та сингулярність суб'єкта, а значить не можна ставити питання про самі опозиції [5].

У дискурсі психоаналітичної теорії З. Фрейд розглядає реальність також як ряд бінарних опозицій, які класифікують об'єкти, події в світі, завдяки яким людина може приймати рішення та робити вибір. Досліджуючи концепцію потягу, а саме сексуального потягу як фактора для побудови власного «Я» в її співвідношенні з «Іншим», Фрейд виділяє три фундаментальні опозиції: суб'єкт («Я»)/об'єкт (зовнішній світ); задоволення/незадоволення; активний/пасивний [8, с. 68]. Однак, на думку Фрейда, така опозиційність не є стабільною, оскільки один член опозиції завжди вписується у межі іншого. Таким чином, Фрейд звертає увагу на замкнуте коло опозицій, де задоволення/незадоволення вводить нерозв'язну опозицію «Я»/«Інший», яка, в свою чергу, передбачає опозицію активність/пасивність, що, в свою чергу, виводить на опозицію чоловіче/жіноче. Крім того, кожна з опозицій може бути зведена до опозиції зовнішнє/внутрішнє, межі між якою розмиті через характеристики, які безперервно змінюються і які ідентифікують зовнішнє та внутрішнє. Фрейд відмічає, що бінаризм пов'язаний зі становленням суб'єкта і формуванням картини світу, з появою «Я»-і-«Іншого» та встановленням принципу реальності, який відхиляє принцип задоволення [6].

Структуралісти відмічають штучний характер бінарних опозицій і наполягають на

їх деконструкції, прагнучи показати їх конфліктний і субординаційний характер. Дерріда вважає, що позиції в опозиції не симетричні, не рівноправні, в них один член завжди підпорядкований іншому. Тим не менше, остаточне подолання опозицій неможливе, оскільки ієрархії бінарних опозицій заряджені прагненням повернутися в початковий стан, таким чином мова у Дерріда йде про безкінечну деконструкцію [4].

На думку дослідників гендеру, постмодерністська теорія суб'єкту – поряд з екзистенціалістськими концептами С. де Бовуар – відіграла досить важливу роль в теоріях феміністської філософії, які розробляють поняття жіночої суб'єктивності. Владні практики виробництва гендерно-маркованої суб'єктивності у теорії влади М. Фуко, концепції сексуальності та бажання у постмодерністській філософії Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі та психоаналізі Ж. Лакана грають важливу роль у визначенні структури гендерної суб'єктивності, яка намагається відійти від класичних ідентифікаційних норм.

Постмодерністські теорії суб'єктивності сприяли висуненню нових логічних обґрунтувань у розгляді проблеми суб'єкту. Філософи відмічають тенденції загальної зміни епістемології суб'єктивності та переходу від класичної (просвітницької, зведеної до єдиного і раціонального суб'єкта) моделі суб'єктивності до неklasичної, яка являє собою множинну і децентровану структуру суб'єктивності, що включає чуттєві, тілесні характеристики, які традиційно асоціювалися у філософії та культурі з поняттям фемінінного [20]. Суб'єкт, на думку філософів-постструктуралістів, постійно опирається розумінню себе як «мислячої речі», заявляючи про свою чуттєвість, тілесність, іраціональність. Він прагне «зійти з розуму», перестати бути «мислячим», і тільки жорстокі насильницькі форми влади можуть примусити його залишатися «мислячим». Вчені підкреслюють важливість ролі постмодерністських теорій суб'єктивності в обґрунтуванні загальної антропологічної зміни структури суб'єктивності в бік установа фенонів «Іншості» у культурі. Така зміна дозволяє говорити про репрезентацію жіночого як «Іншого» у сучасних філософських дослідженнях, а також про обґрунтування виділення параметрів тілесності як пріоритетних у

новій неklasичній моделі суб'єктивності [Ibid].

В останніх гендерних дослідженнях питання тіла і тілесності, які в класичній філософії традиційно пов'язувались з поняттям фемінінного, є предметом особливої уваги філософів, оскільки вивчення концептуальної складності та змістовного різноманіття даного феномену дозволило поставити питання про жіночу, а потім і про гендерну суб'єктивність у філософії [18].

У цьому зв'язку роботи французького філософа Мішеля Фуко безперечно представляють велику цінність для будь-якого дослідження гендеру, оскільки однією з центральних тем його філософії є проблематика тіла, питання сексуальності, бажання, влади, безумства, маргінальних практик та інших типів суб'єктивності, які розглядаються і в гендерних дослідженнях. У своїй фундаментальній праці «Історія сексуальності», яка аналізує історичні механізми суб'єктизації індивіда за допомогою практик сексуальності, Фуко, реалізуючи принципи постструктуралізму, висуває ідею відмінності і множинності при розгляді суб'єктивності. Важливо також відмітити, що саме постструктуралізм виявляє дію позамовних реальностей, таких як тіло, тілесні практики людини, сексуальність, влада, бажання і несвідоме [17].

Фундаментально важливою для філософів-феміністів, які досліджують гендерну суб'єктивність, стає ідея Фуко про те, що тіло представляє собою «позасуб'єктний і афектований рівень функціонування суб'єктивності». Моделлю такого позасуб'єктного, тілесного функціонування індивіда у філософа виступає модель маргінальної суб'єктивності у Паноптиконі – тюрмі особливого архітектурного спорудження, де невидимий наглядач, що знаходиться в центральній башті, бачить суб'єктів-в'язнів у клітках-камерах, що розташовані коло башти по колу. Ефект тілесного функціонування суб'єктивності, за думки Фуко, полягає не тільки в тому, що в'язень повністю контролюється спостерігачем, але й у тому, що суб'єкт «більше не належить собі». Таким чином, ключовим моментом функціонування такого виду суб'єктивності є «нав'язування будь-якого типу поведінки будь-якій кількості людей» [2, с. 58]. Отже, суб'єкт губить класичну форму суб'єкта-субстанції і

стає тілесним суб'єктом, тобто формою, яка неідентична собі. Фуко виділяє наступні приклади неідентичної тілесної, тобто маргінальної, суб'єктивності – в'язень, хворий, божевільний, сексуалізований і політичний суб'єкт та жінка. Філософ розглядає тіло як одночасно і об'єкт, і суб'єкт знання. Для Фуко сучасною формою існування тіла є так зване «слухняне тіло», функціонування якого визначається не зовнішніми правилами владних практик підкорення, а інтенсивними нормами самоуправління і самоконтролю [13].

Феномен тіла та тілесності Фуко пов'язує не тільки з практиками нагляду і покарання, медичними практиками і практиками сексуальності, але й з мовою, текстом, дискурсом. Розглядаючи жінку як маргінальний суб'єкт культури, філософ пов'язує практики мовного зізнання злочинця, в'язня і хворого, що аналізуються з особливостями функціонування жіночого дискурсу і мови. Фуко проводить аналогію між традиційними носіями «дискурсу зізнання» в культурі, такими як злочинці та хворі, і жіночим суб'єктом, який репрезентується в культурі виключно через дискурс провини. Важливим є твердження Фуко про особливий вплив владних практик на душу індивіда, оскільки саме у цьому випадку явно проявляються всі функції чоловічого дискурсу у суспільстві. Дискурс – то завжди «зацікавлене мовлення», сполучення фактів і фантазмів. Зацікавлена «чоловіча логіка» не може визнати жіночу суб'єктивність, «божевільну жіночу іншність», з властивим їй способом тілесного буття та сприйняття в культурі. Вона намагається насильницьким шляхом ліквідувати все, що не відповідає вимогам чоловічого дискурсу, «вилікувати», пояснити, об'єктувати, і таким чином підкорити його раціональним структурам свідомості. З точки зору чоловічого дискурсу, жінка повинна «зізнатися», «пояснити». Фуко вважає, що жінці, у якості маргінального суб'єкту в культурі залишено місце «суб'єктивності, що зізнається», і тільки після проведення процедури ретельної цензури того, що говорить «жінка, яка зізнається», може сформуватися весь ряд жіночих соціальних ідентифікацій. Фуко звертає особливу увагу на те, що дискурс зізнання в культурі є завжди дискурсом провини, і що «ідеальною» фігурою втілення провини в історії є саме жінка [12, с. 491]. Фуко відмічає, що жіноча сексуальність стала

однією з основних точок прикладення процедури зізнання ще у XIX столітті. Задум зізнання спирався на тюремні, насильницькі практики «дівання» у процедурах катування. Традиційні дискурсивні стратегії, що аналізують феномен жіночої суб'єктивності в культурі, насильницьким чином змушували жіноче тіло до зізнання (процеси відьом), і тільки у XIX столітті починають заохочуватись практики добровільного жіночого зізнання, в процесі якого і формується жіноча «душа», «свідомість», «Я». Жінка, що зізнається, у культурі XIX століття – це суб'єктивність, що відкриває таємницю своєї плоті, своєї сексуальності «Іншому» (чоловіку – судді чи лікарю), – тому, хто слухає і судить жіночі таємниці і бажання. З іншого боку, жінка, що зізнається, є не тільки об'єктом влади, але й суб'єктом мови. Жіноча тілесна мова, як мова зізнання, виявляється особливим явищем, де стає неможливою будь-яка індивідуалізація, тим особливим жіночим способом існування, за відсутності якого жінка гине. Таким чином, жінка завжди стає перед дилемою – чи адаптувати чоловічі раціональні цінності і норми, але перестати бути жінкою, чи загинути.

Фуко тісно пов'язує тілесність з владними практиками і механізмами насильства, які складають структуру суб'єктивності. У своїй праці «Наглядати і карати» Фуко розглядає насильство як політичний феномен, як політичний механізм примусу, тим самим давши поштовх до розповсюдження даного трактування влади на відношення між статями. Фуко розглядає політичну владу як здатність незалежно від місця знаходження і сфери застосування успішно впливати на індивідів. Фуко стверджує, що формування постійно зростаючої індивідуалізації людини в культурі обумовлено «прагненням влади знати про індивідів як можна більше для того, щоб успішніше ними керувати». Згідно думки філософа, влада завжди невидима і анонімна. Розглядаючи два основні типи існування влади в історії – як прямого фізичного впливу на тіло і як «наглядаючого» символічного насильства над тілом, Фуко відмічає велику раціональність і ефективність такого типу впливу на індивіда, коли «зачепленим» процедурами насильства виявляється не тіло, а душа суб'єкта через повсякденний і безперервний контроль над суб'єктивністю [22].

Поставивши концепт дискурсивності в центр свого аналізу, Фуко виявляє той тип дискурсу про сексуальність, в якому працюють «максимально локальні владні відношення», таким чином філософ поміщає дискурс про сексуальність у поле чисельних та рухомих відношень влади [9, с. 37.].

Фуко стверджує, що сексуальність конститується лише на фоні владних відносин, які надають їй статус об'єкту, що пізнається. Таким чином, сексуальність є не біологічним, а соціальним конструктом, який змінює форми репрезентації в залежності від історичних епох [11]. За думкою філософа, кожний історичний етап у становленні сексуальності і сексуальних відносин пов'язаний з трансформаціями соціальних конструкцій влади. Звідси парадоксальність і неоднозначність в оцінці феномену сексуальності в історії людської культури, а також заміщення біологічних параметрів сексуальності соціальними маркуваннями. Наприклад, сучасні історики культури відмічають, що поняття жіночої незайманості, важливе для визначення сутності жіночого у традиційній культурі, має символічне, морально-психологічне, а не фізіологічне маркування [15]. У середні віки поняття незайманості асоціювалося з «чистотою серця», в той час як сексуальний орган жінки взагалі не має знакових маркувань, і для його визначення часто використовувалась метафорична мова про «божественні вигадки». Тому допускалося, що Бог міг «відновлювати» жіночу незайманість як «чистоту серця» без всякого відношення до жіночих фізіологічних процесів [16]. Подібні культуральні факти доводять ідею Фуко про «нагляданий», символічний тип насильства над жіночим тілом і жіночою сексуальністю в культурі. Всі природні, фізіологічні прояви жіночого тіла в традиційній культурі знаходилися під заборонаю. Протягом довгого часу про жіночу сексуальність говорили або як про щось «брудне і нечисте», або в термінах спіритуалізму. І тільки трансформоване жіноче тіло, кохане, духовне чи піднесене, мало право зайняти периферійне місце в історії людської культури.

Але саме Фуко відмічає те, що жіноча сексуальність завжди розглядалася як привілейоване місце зберігання «істини». Щоб її «визволити», застосовувались найвитонченіші техніки владного дівання і маніпуляції сексуальністю. Фуко робить висновок про те, що сексуальність не стільки

придушується, скільки виробляється та відтворюється культурою, виступаючи одночасно і ціллю, і інструментом влади. Принципово важливим є висновок Фуко про те, що влада діє не проти, а через жіночу сексуальність, і що вся жіноча «історія» у європейській культурі є, по суті, історією сексуальності [10].

Таким чином, проблеми гендерної ідентичності, проблеми формування суб'єктивності, в тому числі жіночої суб'єктивності, залишаються одними з найбільш неоднозначних проблем сучасності. «Постсучасні» філософські та психоаналітичні дослідження з цього питання до цих пір спираються на соціобіологічні підходи, намагаючись дати пояснення особливому жіночому баченню оточуючого світу.

У контексті гендерної ситуації у нашій країні, цікавою є думка І. Жеребкіної, що існує «парадокс нового пострадянського виробництва суб'єктивності: біовлада, у трактуванні Фуко, яка звичайно виробляє колективне тіло біомаси, парадоксальним чином у пострадянських практиках риторики демократизації виробляє, кінець кінцем, не колективну, але партикулярну суб'єктивність» [5, с. 67]. Подібне припущення, досить проблематичне у дискурсі фемінізму, як політичної течії, безперечно, потребує подальшої розробки. Слід відмітити, що, в цілому, дослідники, які займаються проблемою суб'єкта та суб'єктивності, стикаються з рядом проблем, які ще явно не достатньо вивчені. Останнє стосується «нестабільності» та децентрації суб'єкта, і зникнення базових механізмів самоідентифікації, руйнування поняття про особистість в цілому, плюралізм уявлень про реальність і таке інше. Все це, як вважається, потребує від дослідників включення нових підходів до вивчення проблеми суб'єкта та суб'єктивації у сучасних умовах.

1. Бауман З. *Текущая современность* / З.Бауман. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
2. Власова Т.И., Скиба Э.К. *Гендер и феминистская теория в философии постмодерна* / Т.И. Власова, Э.К. Скиба. – Дн-вск: Изд-во Маковецкий, 2011. – 124с.
3. Власова Т.И. *Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии:*

- Монография* / Т.И. Власова. – К.: Генеза, 2006. – 296 с.
4. Делез Ж. Фуко / Жиль Делез. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1998, – 137 с. – С. 58.
5. Деррида Ж. *О грамматологии* / Ж.Деррида. – М.: Ad Marginem, 2000.
6. Деррида Ж. *Философия и литература. Беседа с Жаком Деррида/Жак Деррида в Москве: деконструкция путешествия* / Ж.Деррида. – М.: РИК «Культура», 1993. – С. 151-186.
7. Жеребкина И. *Гендерные 90е, или Фаллоса не существует* / Ирина Жеребкина. – СПб.: Алетейя, 2003. – 253с.
8. Мазин В. *Субъект Фрейда и Деррида* / В. Мазин. – СПб.: Алетейя, 2010. – 256 с.
9. Пригожин И. *Философия нестабильности* / Илья Пригожин // *Вопросы философии*. – № 6, 1991. – С.46-57.
10. Фрейд З. *Три очерка по теории сексуальности* / Зигмунд Фрейд // *Фрейд. Психология бессознательного*. – М.: Просвещение, 1989. – С. 122-199.
11. Фуко М. *Говорящий пол (Сексуальность в системе микрофизики власти)/ М.Фуко // Современная философия*, 1995, № 1, С. 35-43.
12. Фуко М. *Забота о себе. История сексуальности – III* / М. Фуко. – Киев: «Дух и литера»; Грунт; М.: Рефл-бук, 1998. – 288 с.
13. Фуко М. *Использование удовольствий. История сексуальности. Т.2* / М. Фуко. – М.: Академический Проект, 2004. – 432 с.
14. Фуко М. *История безумия в классическую эпоху* / М. Фуко. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2010. – 698 с.
15. Фуко М. *Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы* М. Фуко. – М.: Ad Marginem, 1999. – 480 с.
16. Gellner E. *Reason and Culture*. – Oxford: Blackwell, 1992. – 160 p.
17. Goldhill Simon *Foucault's Viginity: Ancient Erotic Fiction and the History of Sexuality*. – Cambridge University Press, 1995. – 212 p.
18. Kelly Kathleen Coyne *Performing Virginity and Testing Chastity in the Middle Ages*. – Routledge, 2014. – 208 p.
19. McLaren Margaret A. *Feminism, Foucault, and Embodied Subjectivity*. – State University of New York Press, 2002. – 240 p.
20. Phipps Alison *The Politics of the Body: Gender in a Neoliberal and Neoconservative Age*. – Polity, 2014. – 200 p.
21. Riesman D. *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character*. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1969.
22. Romin W. *Tafarodi Subjectivity in the Twenty-First Century: Psychological, Sociological, and Political Perspectives*. – Cambridge University Press, 2013. – 257 p.